

הסוגיא החמישית – אשמורה (ג ע"א)

עד סוף האשמורה:

- א. קושיא ותרין
- [1] מאי קסבר ר' אליעזר?
- [2] אי קסבר שלש משמרות הוי הלילה, לימא עד ארבע שעות! ואי קסבר ארבע משמרות הוי הלילה, לימא עד שלש שעות!
- [3] לעולם קסבר שלש משמרות הוי הלילה, והא קא משמע לן: דאיכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא.
- ב. ברייתא התומכת בתירין
- [4] דתניא, רבי אליעזר אומר: שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, שנאמר ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוהו (ירמיה כה ל). וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נוער, שניה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה.
- ג. קושיא על הברייתא ושני תירוצים
- [5] מאי קא חשיב ר' אליעזר?
- [6] אי תחילת משמרות קא חשיב, תחילת משמרה ראשונה סימנא למה לי? אורתא הוא! אי סוף משמרות קא חשיב, סוף משמרה אחרונה למה לי סימנא? יממא הוא!
- [7] אלא חשיב סוף משמרה ראשונה ותחילת משמרה אחרונה ואמצעית דאמצעיתא.
- [8] ואי בעית אימא: כולהו סוף משמרות קא חשיב. וכי תימא אחרונה לא צריך, למאי נפקא מינה? למיקרי קריאת שמע למאן דגני בבית אפל ולא ידע זמן קריאת שמע אימת. כיון דאשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו, ליקום וליקרי.
- ד. מימרא המקבילה בחלקה לברייתא
- [9] אמר רב יצחק בר שמואל אמר רב: ג' משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, ואומר: אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין אומות העולם.

מסורת התלמוד

[2] שלש משמרות הוי הלילה... ארבע משמרות הוי הלילה ראה תוספתא ברכות א א, עמ' 1; ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד; בבלי ברכות ג ע"ב. ארבע שעות... שלש שעות השווה משנה ברכות א ב, ד א. [4] ועל כל משמר ומשמר... ושואג כארי ראה פיסקא [10] להלן בסוף הסוגיא. וסימן לדבר השווה תוספתא ברכות א א עמ' 1; בבלי ברכות סוגיא ג, "עני", ב ע"ב. [8] למוקרי קריאת שמע למאן דגני בבית אפל השווה ירושלמי מגילה ד ז, עה ע"ב; ירושלמי מכות ב ו, לא ע"ד ("היושב בבית אפל לא יפרש את השמע").

רש"י

מאי קסבר כו' הוה ליה לומר זמן הניכר. אי קסבר דפליגי תנאי לקמן בהא מלתא. איכא מאן דאמר ג' משמרות הוי הלילה במשמרות עבודת המלאכים, ושיר שלהם נחלק לשלש חלקים. ראשונה לכת אחת, שניה לכת אחרת, שלישית לכת שלישית. ואיכא מאן דאמר ארבע משמרות הוי הלילה. והא קמשמע לן כשנתן לך סימן זמן הקריאה בסוף האשמורה ולא פירש לך סימן מפורש, למדך שיש היכר לכל אדם בדבר, כי היכי דאיכא ברקיע. שאג שאוג ישאג הרי ג'. ואשה מספרת עם בעלה כבר הגיע קרוב ליום ובני אדם מתעוררים משינתן, והשוכבים יחד מספרים זה עם זה. מאי קא חשיב סימנים הללו שנתן למשמרת הארץ, היכן נתנו, בתחלת האשמורות או בסופן. אורתא הוא צאת הכוכבים.

תקציר הסוגיא

סוגיא זו ושתי הסוגיות הבאות: "חורבה" ו"דוד", דנות בעמדת רבי אליעזר במשנה ברכות א א, אשר לפיה קריאת שמע של ערבית נקראת "עד סוף האשמורה הראשונה". הסוגיא מניחה בתחילתה שישנן שתי שיטות בחישוב משמרות הלילה: שלוש משמרות של ארבע שעות כל אחת, או ארבע משמרות של שלוש שעות כל אחת. זאת על פי מחלוקת רבי ורבי נתן – שני תנאים שהיו אחרי רבי אליעזר – בברייתא המובאת בסוגיא זו, "דוד", להלן. התלמוד שואל לפי איזו שיטה נהג רבי אליעזר, ומדוע לא ניסח את דבריו בשעות ("עד שלוש שעות" או "עד ארבע שעות") במקום בניסוח הדורש שמעי: "עד סוף האשמורה הראשונה". כתשובה מביא התלמוד את הברייתא הבאה: "רבי אליעזר אומר: שלש משמרות היו הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, שנאמר: ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו, שאוג ישאג על נהו (ירמיה כה ל). וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נוער, שניה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה". בברייתא זו מפורש שרבי אליעזר מחלק את הלילה לשלוש משמרות, ולפי בעל הגמרא הקדום (ראה להלן), רבי אליעזר ניסח את דבריו בלשון "עד סוף האשמורה הראשונה" כדי ללמדנו שישנן משמרות ברקיע ובארץ, כפי שמפורש בברייתא. מכיוון שאין צורך בסימן כדי לציין את תחילת האשמורה הראשונה או את סוף השלישית, שהן תחילת הלילה וסופו, מרצע בסוגיא שהסימנים מכוונים לסוף האשמורה הראשונה, לאמצע התיכונה (חצות) ולתחילת האחרונה; או לחילופין, שהסימנים מכוונים לסופי המשמרות, ויש צורך בסימן בסוף הלילה למי שלן בבית אפל ואינו יכול לראות את השחר. בסוף הסוגיא מובאת מימרא החוזרת על הטענה שבברייתא, שהקב"ה שואג בחילופי המשמרות, ומצוין שהוא מתאבל על החורבן ועל הגלות.

השימוש בקולות החיות כדי לזהות את משמרות הלילה אין לו בסיס מדעי. איך באמת ציפה רבי אליעזר שנדע מתי מסתיימת האשמורה הראשונה? מסתבר ששלושת הסימנים שבברייתא של רבי אליעזר אינם קולות בטבע אלא ציוני מזלות בשעון כוכבים פשוט, שהשימוש בו בעולם העתיק, מתועד. המזלות הנראים במשך כל ימות השנה הם אלו הסובבים את כוכב הקוטב במחזור של עשרים וארבע שעות: הדובה הגדולה, הרקולס, קסיופאה ואוריגה. ניתן להשתמש בהם כדי לחלק את היממה לארבעה חלקים שווים. כעבור שש שעות יתפוס כל מזל את מקומו של זה שלשאלו, וכעבור שתיים עשרה שעות יחליפו שני המזלות העומדים זה מול זה מקומות: הדובה הגדולה תהיה במקומה של קסיופאה, וקסיופאה תהיה במקומה של הדובה הגדולה. בלילה בן שתיים עשרה שעות בממוצע יהיו שלושה מתוך ארבעת המזלות במקום אחד בשמים. מי שממקם את הדובה הגדולה במקום מסוים בשמים בתחילת הלילה, ימצא באמצע הלילה את הרקולס באותו מקום (וליד הרקולס שכנו, נושא הנחש), ולפנות בוקר ימצא שם את קסיופאה (ולידה קפאוס בעלה ואנדרומדה בתה). והנה, הדובה הגדולה נקראת בפי חכמינו "עגלה", וזאת על פי צורתה ושמה באכדית וביוונית (eriqqu באכדית ו־hamaxa ביוונית = עגלה). אבל agalu באכדית פירושה "חמור", ונראה שהמזל כונה בגלל זה גם חמור; וגם הכינוי היווני hamaxa התפרש לשון hama (זוג חמורים המובילים את העגלה). הרקולס מכונה באכדית kalbu, "כלב", ונושא הנחש, שכנו בשמים, מכונה באכדית uridimmu, "כלב בר". קסיופאה אינה אלא מלכה אתיופית מן המיתולוגיה היוונית, וכוכביה דומים לצורת שדיים. סמוך למזל קסיופאה מצפון עומד מזלו של בעלה, קפאוס, וניתן להבין שהיא מניקה את בתה, אנדרומדה, הרוכנת תחתיה מדרום.

משמעותה המקורית של הברייתא נשתכחה עד לעריכת הסוגיא, וסימנים שמימיים אלו התפרשו כקולות מעולם החי עלי אדמות. בשלב זה נוסף עניין שאגת הקב"ה לברייתא על פי המימרא שבסוף הסוגיא, וזאת בגלל רובד העריכה הקדום שהתייחס ל"משמרות ברקיע" ול"משמרות בארעא". הכוונה המקורית היתה לחילופי המשמרות של המזלות, צבאות השמים, במקביל לחילופי המשמרות הצבאיים עלי אדמות, אך כשפירשו שחילופי המשמרות שבברייתא הם של חיות עלי אדמות, נאלצו למצוא משמרות חדשות ברקיע, ופירשו שמדובר בשאגות הקב"ה. השאלות בעניין הזמן המדויק במשך המשמר שבו מתרחשים הסימנים נובעות אף הן מן הפרשנות החדשה של הסימנים כקולות מעולם החי, שהרי הכוכבים משרתים במשמרותיהם למשך האשמורה כולה.

מבנה הסוגיא ומהלכה

סוגיא זו היא הראשונה בסדרה של סוגיות המוקדשות לחלוקה פנימית של הלילה. הסוגיא הבאה, "חורבה", דנה בפרט שנזכר בסוף הסוגיא שלנו, ואילו סוגיא זו, "דוד", חוזרת לעסוק במשמרות ובחלוקות אחרות של הלילה.

הסוגיא פותחת בקושיא על רבי אליעזר: בין אם סבר רבי אליעזר שהלילה מחולק לשלוש או לארבע משמרות, היה לו לנסח את דבריו בשברים או בשעות¹ ולא להשתמש במונח הנדיר והמעורפל "האשמורה הראשונה". ובלשון הריטב"א ד"ה ליתני, עמ' יב:

אף על גב דלישנא דאשמורת דנקט, לישנא דקרא, מכל מקום טפי הוי עדיף ליה לפרושי במתניתין ולמנקט לשון מבואר.

על כך עונה בעל הסוגיא שבשימושו במונח אשמורה רצה רבי אליעזר להבהיר שהן בשמים הן על הארץ מצוינות נקודות המעבר בין משמרת למשמרת: "איכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא" או "כי היכי דאיכא משמרות ברקיעא איכא נמי משמרות בארעא". כדי להבהיר זאת מביא בעל הסוגיא ברייתא שבה אומר רבי אליעזר: "שלוש משמרות הוי הלילה", ומעיר שגם הקב"ה ברקיע וגם היצורים עלי אדמות מציינים את המשמרות – הקב"ה שואג כארי בין משמרת למשמרת, ואילו היצורים הארציים מסמנים את המשמרות בהשמעת קולותיהם, כל יצור ויצור בשעה כלשהי במשמרת המיועדת לו: החמור במשמרת הראשונה, הכלבים בשנייה, ובני האדם במהלך המשמרת האחרונה – "איכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא" או "כי היכי דאיכא משמרות ברקיעא איכא נמי משמרות בארעא".

על כך שואל בעל הסוגיא: האם קולות היצורים מושמעים בתחילת כל משמרת (ואם כן קול החמור מיותר, שהרי תחילת הלילה גלויה לעין כל) או בסופה (ואם כן קולות בני האדם מיותרים, שהרי תחילת הבוקר אף היא ניכרת). הוא משיב שתי תשובות:

(1) הקולות מושמעים בסוף המשמרת הראשונה, באמצע האמצעית ובתחילת האחרונה (דהיינו בתחילתה, אמצעיתה וסופה של המשמרת השנייה).

(2) הקולות מושמעים בסוף כל משמרת, וקולות בני האדם בסוף הלילה משמשים סימן רק בעבור הלן בבית אפל ואינו יכול להבחין בעלות השחר ובוריחת החמה.

בסוף הסוגיא מובאת מימרא של רב, החוזרת על טענת רבי אליעזר בברייתא בנוגע לשאגותיו של הקב"ה במשך הלילה, ומוסרת את תוכן: הקב"ה מתאבל על חורבן הבית.

עוד בטרם נדון בסוגיא בפרוטרוט, מן הראוי לציין שעל פני כל הסוגיא מרחפת שאלה בסיסית, והיא: כיצד ניתן היה להגביל את זמן קריאת שמע של ערבית הגבלה כל כך מדויקת: "עד סוף האשמורה הראשונה", בתקופה שקדמה להמצאת השעון? במשך היום מדדו את הזמן בימי קדם על ידי השמש – אם בעזרת שעון שמש, אם על ידי הסתכלות בשמים כדי לראות איזה חלק של היום עבר – אך כיצד מודדים את הזמן בלילה? מתברר שבעולם העתיק מדדו את שעות הלילה בשתי דרכים: גורמים רשמיים כגון מקדשים וצבאות מדדו את הזמן באמצעות שעוני מים (העבירו מים דרך מערכת של משקלות, וכמות המים העוברת סימנה את מעבר הזמן), אך אלו לא היו בהישג ידו של אדם מן השורה.² מדידת הזמן בלילה נעשתה אפוא בעיקר על פי כוכבים: בדומה לתנועת השמש במשך היום ניתן למדוד את מעבר השעות בלילה על פי תנועת הכוכבים

1 נשתמרו שתי גרסאות להצעות החלופיות לנוסח המשנה: "עד ארבע שעות... עד שלוש שעות" – דפוס, פירנצה (נמחק), אוקספורד וקטע גניזה (ג); "עד שלישית הלילה... עד רביעית הלילה" – פריז, פירנצה (גיליון), מינכן.

2 לשעוני מים בבבל ראה 8 B. L. van der Waerden, *Journal of Near Eastern Studies* (1947), p. 40; O. Neugebauer, *Isis* 37 (1947), p. 40; B. L. van der Waerden, *Journal of Near Eastern Studies* 8 (1949), p. 18; O. Neugebauer and R. A. Parker, *Egyptian Astronomical Texts (= EAT)*, במצרים העתיקה ראה, (1949), p. 18; W. I. Milham, *Time and Timekeepers*, New York 1944, pp. 48-54; volume I, pp. 116-121; בעולם היווני והרומי ראה

בשמים.³ ומפתיעה העובדה שאין זכר לשיטות חישוב אלו בסוגייתנו, ותחת זאת מתמקדים בסימנים מטפזיים וביולוגיים שאין להם בסיס מדעי.

בנוסף לקושיית-על זו, ישנם שני קשיים בסיסיים בהבנת הסוגיא כצורתה:

(1) ביסוד הקושיא שבה פותחת הסוגיא שלנו עומדת המחלוקת שתובא להלן בראש סוגיא זו, "דוד", ג ע"ב: "תנו רבנן: ארבע משמרות הוי הלילה, דברי רבי. רבי נתן אומר: שלש." ⁴ בעל הסוגיא מקשה: "מאי קסבר רבי אליעזר", כלומר: "כמו איזו משתני דעות אלו סובר רבי אליעזר".⁵ במתכונתה הנוכחית אין הקושיא שאלת בירור בלבד: לפי הנחת בעל הסוגיא ניסוח הדברים שבמשנה מוקשה בין אם סבר רבי אליעזר שהלילה מחולק לשלוש משמרות בין לארבע, שהרי היה לו לנסח את עמדתו בשעות או בחלקי לילה ולא במשמרות. אך עצם קושיא זו מוקשה: אם אכן, כפי שעולה מהמשך הסוגיא, היתה לפני בעל הסוגיא ברייתא אשר לפיה רבי אליעזר סבור ששלוש משמרות הוי הלילה, מדוע הוא מתלבט בתחילת הסוגיא?⁶ ואף אם נאמר שקושייתו האמיתית היא על ניסוח הדברים (מדוע נקט רבי אליעזר לשון "אשמורה ראשונה" ולא לשון שעות או חלקי הלילה), היה לו להציג את דברי רבי אליעזר קודם ("תניא: רבי אליעזר אומר שלוש משמרות הוי הלילה"), ואחר כך לשאול אמאי נקט רבי אליעזר במשנה לשון אשמורה דווקא.⁷

(2) המשפט "והא קא משמע לן דאיכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא" מופיע בצורה זו רק בנוסח הדפוס. גירסא זו אינה מתפרשת היטב כלשונה: ברור שאין רבי אליעזר משמיענו על ידי השימוש בלשון "אשמורה" במשנה שיש משמרות בשמים ובארץ. עלינו לפרש שהמילים "ברקיע ואיכא משמרות בארעא" הן לאו דווקא, שהרי סימנים אלו מתבררים רק מתוך הברייתא. עלינו לפרש אפוא, לפי גירסת הדפוס, שרבי אליעזר השתמש במשנתנו בביטוי "אשמורה" רק כדי ללמדנו את העובדה הבסיסית שיש משמרות.

אך נראה ברור שאין זו כוונתה המקורית של הסוגיא, ויש להעדיף על פני גירסת הדפוס את אחת הגירסאות המופיעות בכתבי היד: "ומילתא אגב אורחיה קמ"ל, דכי היכי דאיכא [שלש] משמרות בארעא איכא נמי ברקיעא" או "וקמ"ל דכי היכי דאיכא משמרות ברקיעא איכא נמי משמרות בארעא".⁸ הגירסא "קמ"ל דכי היכי דאיכא משמרות ברקיעא איכא נמי בארעא" ברורה יותר. לפי

3 ישנן שתי דרכים למדוד את הזמן בלילה באמצעות הכוכבים. הדרך המתחכמת יותר, המאפשרת את חלוקת הלילה לשעות, היא זיהוי השעה על פי זריחתם ושקיעתם של כוכבים ומזלות ספציפיים במשך הלילה. הכוכבים הזורחים ושוקעים הם אלה שליד קו האופק השמימי, אבל כוכבים אלו אינם נראים במשך כל ימות השנה אלא רק בעונות מסוימות, ומיקומם בשמים, קרבתם לקו האופק ושעות הזריחה והשקיעה שלהם מעל ומתחת לקו האופק, משתנים במשך השנה. לכן, כדי להשתמש בשיטה זו, עליך לדעת בדיוק איזה כוכב יזרח/ישקע באיזו שעה בעונה זו של השנה. המצרים, ובעקבותיהם גם הבבלים והיוונים, חילקו את השנה ל-36 תקופות של כעשרה ימים בכל תקופה, ולכל תקופה כזאת (decan) היה לוח משלה של זריחתם ושקיעתם של הכוכבים. לשיטה זו במצרים ראה EAT, volumes 2 and 3; בכבל וביוון ראה B. L. van der Waerden, JNES 10 (1949), pp. 27-29. שיטה זו שימשה במקדשים ובמעמדים רשמיים, אבל ודאי לא היתה נחלת הכלל.

שיטה יותר פשוטה ופחות מדויקת שימשה בחיי היומיום, והיא מדידת הזמן במשך הלילה על פי הכוכבים הסביב-קוטביים, הנראים בשמים כל לילה במשך השנה. כוכבים אלו סובבים את כוכב הקוטב, פולאריס, אחת לעשרים וארבע שעות. שיטה זו היא הבאה לידי ביטוי, לפי השחזור שלהלן, בסוגיא שלנו. תיאור ברור והנחיות מעשיות לשימוש בשיטת מדידה זו, בשפה השווה לכל הנפש, נמצאים אצל H.A. Rey; The Stars (Boston 1964), pp. 124-125. לשימוש בשיטה זו בעולם היווני העתיק ראה איליאדה, י, 253; אודיסיאה, יב, 312, יד, 483; אנאקרונסיאה, 33 (מובאה להלן, הערה 44); קסנופון, מימוראביליה, 4,3,4 (אם כי יש הטוענים שקסנופון מתייחס לשיטה המתחכמת המתוארת לעיל).

4 מקבילה לברייתא זו נמצאת בתוספתא ברכות א א, עמ' 1. וראה להלן, הדין בסוגיא זו, "דוד", ג ע"ב-ד ע"א.

5 כך משמעו של "מאי קסבר" בכל מקום בש"ס פרט לזימא סב ע"א, שם אין התייחסות לשתי אפשרויות הלכתיות חלופיות. בכתב יד אוקספורד חסרות המילים "רבי אליעזר אומר" בברייתא. אך גירסא זו מוקשית עוד יותר: אם אין לנו שום עדות לכך שרבי אליעזר הוא התנא של הברייתא, מניין לנו ש"לעולם קסבר שלש משמרות הוי הלילה"? אולי הוא סובר ש"ארבע משמרות הוי הלילה", והוא בא להשמיענו שיש ארבע משמרות ברקיע ובארץ! לכן נראה שהייחוס לרבי אליעזר הושמט מן הברייתא בכתב יד אוקספורד בשל הקושיא שאנחנו מקשים כאן.

7 השווה ריש סוגיא ב לעיל, "ובא השמש", שם קובעים קודם שה"שעה שהכונים נכנסים לאכול בתרומתן" היא צאת הכוכבים, ואחר כך שואלים מדוע נקט התנא ניסוח זה. וכן באן, היה לו לבעל הסוגיא לקבוע על סמך הברייתא שאליבא דרבי אליעזר "אשמורה" פירושה ארבע שעות, ואחר כך לשאול מדוע נקט לשון "אשמורה".

8 כתב יד פריז גורס: "ומילתא אגב אורחיה קמ"ל דכי היכי דאיכא משמרות בארעא הכי נמי איכא ברקיעא"; כתב יד מינכן גורס: "ומילתא אגב אורחיה קמ"ל דכי היכי דאיכא שלש משמרות בארעא הכי נמי איכא שלש ברקיעא"; כתב יד פירנצה ואוקספורד גורסים: "וקמ"ל דכי היכי דאיכא משמרות ברקיעא איכא נמי משמרות בארעא".

גירסא זו בא רבי אליעזר להשמיענו במשנתנו לא רק שיש משמרות, אלא שיש סימני משמרות שימושיים בלילה שניתן למדוד על פיהם שיעורים בהלכה. מן הברייתא מתברר שרבי אליעזר התכוון לכך שניתן להבחין בחילופי המשמרות על פי סימנים ארציים (קולות החמור, הכלבים ובני האדם!). אך ישנו קושי מעשי-מציאותי בפירוש זה: כלום חופפים קולות החיות בדיוק רב כל כך את השלישים של הלילה עד שניתן לדעת מתי חל סוף זמן קריאת שמע על ידי זה שנעירת החמור מוחלפת בנביחת הכלב? לא רק שקשה להניח שלכך התכוון רבי אליעזר, אלא קשה להניח אפילו שבעל הסוגיא התייחס לסימנים שבברייתא ברצינות הלכתית רבה כל כך. ראוי לציין שמבחינה מדעית אין שום בסיס לסימנים שבברייתא.⁹ ואדרבה, מפתיעה העובדה שדווקא קול התרנגול לא הוזכר כסימן לתחילת המשמרת האחרונה¹⁰ (במרקוס יג לה אף כונתה המשמרת השלישית מתוך ארבע alektorophonía, "קריאת התרנגול").¹¹

הגירסא "וקמשמע לן כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי ברקיעא" לכאורה אינה מובנת כלל, מן הסיבות הבאות:

(א) הסדר בברייתא הוא "רקיעא...ארעא" ולא להפך;

(ב) הסימנים בארעא המצוינים בברייתא הם חידוש גדול, ולכן היינו מצפים שדווקא הם יצוינו שנית בלשון "איכא נמי...";¹²

(ג) הביטוי "קא משמע לן" אינו מובן. כיצד משמיענו רבי אליעזר על ידי השימוש במילה "אשמורה" במשנה במקום "שלוש שעות" או "ארבע שעות" שיש סימנים ברקיע, דהיינו שהקב"ה שואג בשעת חילופי המשמרות?

נראה אפוא שאין להבין את הסוגיא אלא מתוך הנחה שהיא עברה עיבוד בתקופה הבתרא-אמוראית, עיבוד ששינה את משמעותה הבסיסית. הבה נבחין בין העריכה המקורית של הסוגיא לבין זו המאוחרת.

נדון תחילה בעריכה הקדומה. יש לשער שבשלב הראשון לא התייחסה הסוגיא כלל לשאלת שלוש המשמרות לעומת ארבע אלא הקשתה ישירות על ההלכה של רבי אליעזר: "עד סוף האשמורה הראשונה". המונח "אשמורה" אמור לשמש בהקשרים צבאיים, במובן משמרת לילה של חיילים. אך מה משמעותו של המונח "אשמורה" או "משמרה" כפי שהוא משמש כאן? מי הם ה"שומרים" שמשמרותיהם מתחלפות במשך הלילה? יש להניח שהסוגיא המקורית נראתה בערך כך:

מאי [אשמורה]?¹³ כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי משמרות ברקיעא.¹⁴ דתניא, רבי אליעזר אומר: שלוש משמרות הוי הלילה, וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נוער, שנייה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה.

9 בספרים על התנהגות בעלי חיים לא מצאתי אזכור של קולות החמור והכלב כתופעות ביולוגיות הקשורות בזמן (periodic behavior). אמנם אפשר לטעון שהתנא בברייתא אינו מסתמך על תצפיות בטבע או על המדע של ימיו אלא על המקרא וספרות חז"ל. ואכן מצאנו רמז אצל חז"ל לחמורים הנוערים בתחילת הלילה (בראשית רבה צט: "יששכר חמור גרם"), וניתן אולי ללמוד משמות יא ז: "ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו", שדרכם של כלבים לנבוח בחצי הלילה. אבל יש גם מקורות אשר לפיהם הכלבים נובחים בתחילת הלילה (ראה בראשית רבה סוף פרשה נט) והחמורים נוערים באמצע הלילה (ראה מובאות אצל כשר, תורה שלמה, שמות יא אות לה), בניגוד לנאמר בסוגיא שלנו, וקשה להניח שמדובר במסורת עתיקה אשר לפיה החמורים והכלבים משמיעים את קולותיהם דווקא במשמרת זו או זו.

10 ראה משנה יומא א ו; מרקוס יג לה, ובפירושים שם, ובציונים שבהערה הבאה.

11 ראה בלקסיקון היווני-אנגלי של Bauer-Arndt-Gingrich, ערך alektorophonía, וציונים שם. וראה Troy W. Martin, "Watch During the Watches (Mark 13:35)", *Journal of Biblical Literature* 120 (2001), pp. 685-701, המראה שכינוי יווני זה ושאר הכינויים בפסוק שבמרקוס הם למעשה כינויים יהודיים עממיים. וראה גם דברי ש' אלבק, מודעה (Prospekt), זאת ע"י נטיית צל מעלות השמש אבל חלוקת עת הלילה קבעו על פי סימנים מבעלי חיים ידועים, כמו נעירת החמור, צעקת הכלב, קריאת התרנגול (הדגשה שלי – מ"ב), וניקת התינוק, ובחלוקות כאלה השתמשו כל העמים הקדמונים". הרי שאלבק הבליע את סימן הטבע האמיתי והמוכר, קריאת התרנגול, שהוא דווקא סימן לאשמורה שלפני האחרונה, ויצר רצף של ארבע משמרות המורכב ממנו ומשלושת הסימנים המוקשים שלנו.

12 הביטוי "כי היכי ד..." הכי נמי... פירושו: כשם ש(כידוע)... כך גם... (כפי שפחות ידוע).

13 שחזור זה הוא לאו דווקא, ואפשר שהסוגיא פתחה בגלוסה על הפיסקא מן המשנה: "עד סוף האשמורה הראשונה", בנוסח: "כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי משמרות ברקיעא". להתהוות הקושיא העומדת עתה בראש הסוגיא ראה להלן בסמוך.

14 בגירסת כתבי יד פריז ומינכן, ראה לעיל.

בכדי להסביר את משמעות המונח "אשמורה" קבע בעל הסוגיא: "כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי ברקיעא, דתניא, רבי אליעזר אומר: שלוש משמרות הוי הלילה וסימן לדבר וכו'", כגירסת כתבי היד פריז ומינכן. פירושו המקורי של הביטוי "משמרות בארעא" היה משמרות צבאיות – לטינית *vigiliae*, יוונית *phylakes*¹⁵ – ואילו "משמרות ברקיע" פירושו המשמרות של צבא הכוכבים. בעל הסוגיא מפרש את הביטוי "אשמורה" במובן משמרת צבאית: כשם שלצבאות הארץ יש משמרות לילה, כך גם ל"צבאות השמים", דהיינו הכוכבים, יש משמרות¹⁶ שעל פיהן ניתן למדוד את שעות הלילה.

את פרטי השימוש בשעון הכוכבים נסביר להלן, בעיוני הפירוש לברייתא [s]. כאן נציין רק שהשיטה פועלת כך: יש למצוא בתחילת הלילה את מזל הדובה הגדולה בשמים. כל עוד לא תפסו המזלות הרקולס ונושא הנחש את מקומו, מדובר בשליש הראשון של הלילה. משפינה מזל הדובה הגדולה את מקומו להרקולס ולנושא הנחש, הגיע השליש האמצעי של הלילה. ומשתפס המזל קסיופאה אותו מקום: מקומם של הרקולס ונושא הנחש, הרי שמדובר בשליש האחרון של הלילה. ניתן לדעת אפוא את השעה בלילה דרך "חילופי המשמרות" של צבא השמים – הכוכבים. וזהו פשרה המקורי של הברייתא המובאת בפסקא [s], כפי שיתברר להלן: החמור, הכלבים והאישה המניקה ומספרת עם בעלה אינם אלא מזלות המלמדים מהי המשמרת הנוכחית.¹⁷

שחזור זה של הסוגיא פותר את כל הבעיות. הסוגיא בצורתה המקורית התייחסה בעקיפין לשאלת-העל, כיצד ניתן לדעת מתי חל סוף המשמרת הראשונה. מתברר מתוך הסוגיא שניתן להשתמש בשעון כוכבים בסיסי לצורך זה. כמו כן, מובן לפי שחזור זה שבעל הסוגיא ידע שלפי רבי אליעזר ישנן שלוש משמרות ולא התלבט בעניין זה כלל. הוא הקשה רק על עצם השימוש בביטוי "אשמורה", וענה שהוא מתייחס למזלות, צבא הכוכבים, ה"שומרים" במקומות מסוימים בשמים לפי תור, כמו משמרות צבאיות בארץ.

ברבות הימים נשתכח פשרם המקורי של החמור, הכלבים והאישה, ועורכים מאוחרים סברו שאלו יצורים ארציים. הדבר עורר שני קשיים גדולים:

(1) לא היה ברור כיצד חישב רבי אליעזר את סופי המשמרות. הרי נביחת כלב בוודאי אינה אינדיקציה מדעית לסוף המשמרת הראשונה ולתחילת השנייה. במציאות לא ניתן להשתמש בנעירת החמור ובנביחות הכלבים כדי להבחין בין השליש הראשון לשליש השני של הלילה.

(2) עורכי הסוגיא המאוחרים לא הבינו כיצד מוכיחה הברייתא שיש משמרות ברקיע. רקיע מאן דכר שמיה? הרי בסימנים ארציים מדובר!

בעקבות קשיים אלו עברה הסוגיא עיבוד נוסף. העורכים המאוחרים פירשו את הקושיא "מאי אשמורה" בראש הסוגיא כאילו היא מוסבת על מחלוקת רבי ורבי נתן להלן: "כמאן סבר רבי אליעזר, כרבי או כרבי נתן?", ואם זו השאלה, אזי הניסוח "מאי קסבר רבי אליעזר" עם פירוט שתי האפשרויות [2-1] מדויק ומוצלח יותר, ולכן החליפו את השאלה "מאי אשמורה" בשאלה

15 ראה בלקסיקון של Bauer-Arndt-Gingrich, ערך *phylax*; ובאנציקלופדיה של Pauly-Wissowa, ערך *vigiliae*.

16 המילה אשמורה/אשמורה היא מילה מקראית המציינת שלישי מן הלילה, לאו דווקא בהקשר צבאי. ראה שמות יד כד; שופטים ז יט; שמואל א יא יא; תהלים סג ז, ד, קיט קמח; איכה ב יט. אך אין ספק שחלוקת הלילה לאשמורות או למשמרות (ובלועזית *phylakes, vigiliae, watches, Wache*) יסודה במערכות של שומרים המתחלפות לפי תור במשך הלילה.

17 פירוש זה של הברייתא, שהוא לדעתנו הפירוש המקורי, ולפיו הסימנים שבברייתא הם מזלות, והם הם משמרות הרקיע, מקבל חיזוק ממקום אחר. בנוסח הברכה הראשונה לפני קריאת שמע של ערבית שהתפתח בבבל והתפשט בכל קהילות ישראל, נאמר: "ומסדר את הכוכבים במשמרותיהם ברקיע כרצונו". הרעיון הזה של "משמרות ברקיע" מופיע רק בסוגיא שלנו ולא בשום מקום אחר בספרות חז"ל, וניתן לראות שמחבר הברכה הבין שמדובר במשמרות של צבא הכוכבים ולא בשאגותיו של הקב"ה, כפי שנאמר בסוגיא שלנו במתכונתה הנוכחית. כמו כן מצאנו במקום אחד את הביטוי "כוכבים במשמרותם" בספרות חז"ל. בבבלי ברכות נט ע"ב נאמר: "תנו רבנן: הרואה חמה בתקופתה לבנה בגבורתה וכוכבים במסילותם ומזלות כסדרן אומר ברוך עושה בראשית". אך כתבי יד פריז ואוקספורד גורסים "כוכבים במשמרותם" במקום "כוכבים במסילותם", וכן הוא ברי"ף, ברא"ש, בטור, באגדה ובאבדריהם. אם גירסא זו היא המקורית, אזי אפשר לומר שהיא משקפת את התפיסה המקורית של הברייתא שלנו, אשר לפיה הכוכבים המסתובבים סביב הקוטב מסמנים את המשמרות.

הזו. ואם זו השאלה, אזי עיקר התשובה הוא מתחילת הברייתא: "רבי אליעזר אומר: שלש משמרות היו הלילה". אך מה פשר הביטוי "כי היכא דאיכא משמרות בארעא איכא נמי ברקיע", המקדים את המובאה מן הברייתא, ומה עניין זה למחלוקת רבי ורבי נתן? כדי להסביר גם עניין זה היה על העורך המאוחר לעבד גם את השאלה שבראש הסוגיא: אין הכוונה רק מאי קסבר רבי אליעזר (כרבי או כרבי נתן), אלא מדוע התנסח רבי אליעזר בלשון משמרות כלל? על כך משיבה הסוגיא לפי העורך המאוחר: "קמשמע לן כי היכי...!", כלומר בביטוי "אשמורה" בא רבי אליעזר ללמדנו שיש משמרות בשמים ובארץ. אבל הברייתא, לפירוש העורך המאוחר, עוסקת רק במשמרות שעל הארץ. לכן הוא נאלץ להוסיף סימנים שמימיים לתוך הברייתא, סימנים אשר שאב ממימרת רב בעניין שאגות הקב"ה, שהיתה ממוקמת בסוף הסוגיא גם בסוגיא המקורית.¹⁸ וזה לשון תחילת הסוגיא והברייתא לפי העורך המאוחר, עם ההוספות שלו מודגשות:

מאי קסבר רבי אליעזר? אי קסבר שלוש משמרות היו הלילה, ליתני ער ארבע שעות! אי קסבר ארבע משמרות היו הלילה, ליתני עד שלש שעות!

לעולם קסבר שלש משמרות היו הלילה, והא קא משמע לן כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי משמרות ברקיעא.

דתניא, רבי אליעזר אומר: שלוש משמרות היו הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, שנאמר: ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוהו (ירמיה כה ל). וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נוער, שניה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה.

תוספות העורך השני שינו לחלוטין את משמעות הסוגיא: מבירור ענייני היא הפכה להיות בירור לשוני מדייק, על דרך הסוגיא הסבוראית, באשר לבחירת המילה אשמורה במקום מילה חד-משמעית יותר.¹⁹

המשך הסוגיא [8-5] שייך אף הוא לעריכה המאוחרת, והוא מוקדש לדיון בברייתא לפי ההנחה שהקולות שבברייתא הם סימנים ארציים (הפירוש המאוחר). תחילה מנסה בעל הסוגיא לברר את פשר הסימנים ומעדיהם המדויקים: האם הם מסמנים תחילת משמרת, או את סופה? שאלה זו אינה עולה כלל אם נניח שמדובר במזלות, שהרי מיקום המזל בשמים אינו ניתן להערכה כל כך מדויקת, ומיקומו הכללי הוא שמסמן אם מדובר בשליש הראשון של הלילה, האמצעי או האחרון.²⁰

פיסקא [9] היתה במקומה גם בעריכה הראשונה, והיא מהווה מעין פירוש והרחבה של רב לרעיון שבברייתא הראשונה: המזלות מסביב לציר השמים (חמור, כלבים, אישה) מסתובבים, ומעל כולם עומד הקב"ה ומתאבל על המקדש והגלות. דומה שתיאור יפה זה מסמל את הרעיון שאין מזל לישראל,²¹ ושהקב"ה עומד מעל למזלות.²² מימרת רב שימשה כאמור הראשונה לקטע שהוסיף העורך המאוחר לתוך הברייתא של רבי אליעזר.

18 ראה בדיון בסוגיא הבאה, "חורבה".

19 אך ראה להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [3], והערה 29 שם.

20 האמת היא, שאף אם מדובר ביצורים ארציים, אפשר היה לפרש שהחמור נוער במשך כל האשמורה הראשונה והכלבים נובחים במשך כל האשמורה השנייה, וניתן להבחין בהורים צעירים שהם ערים כל השליש האחרון של הלילה. ואם כן הקושיא תמוהה, ונראה שהיא נשאלה רק לרווחא דמילתא. ואפשר שבעל הסוגיא סבר שהטענה שחמורים נוערים במשך כל השליש הראשון של הלילה וכלבים נובחים לאורך כל השליש השני, פחות אמינה מן הטענה שהחיות משמיעות קולות חד-פעמיים כדי לסמן נקודה מסוימת בתחילת המשמרה או בסופה. ואפשר גם שהוא דימה "סימנים" אלו כעין קריאת התרגול, שהיא אכן חד-פעמית, ומתרחשת כשלוש שעות לפנות בוקר.

21 ראה בבלי שבת קנו ע"א-ע"ב.

22 ראה ש' ליברמן, יוניות ויונות, עמ' 73-75; והשווה ז' וייס וא' נצר, הבטחה וגאולה: פסיפס בית הכנסת מציפורי, ירושלים תשנ"ז, עמ' 36-38.

גלגל המזלות מרצפת בית הכנסת בציפורי

עיוני פירוש

[1] מאי קסבר רבי אליעזר

כאמור לעיל, בעל הסוגיא המאוחר, שפירש את הסימנים שבברייתא כקולות של יצורים בטבע, נאלץ לפרש מחדש את המשפט "כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי משמרות ברקיע". לכן הוא בנה מסגרת חדשה אשר בה מוצגים המשפט והברייתא הבאה בעקבותיו כאילו מטרתם להוכיח שרבי אליעזר סובר שישנן שלוש משמרות ולא ארבע. לתופעה זו ניתן להשוות את הפתיחה לסוגיא ח להלן, "חכמים" (ד ע"א-ע"ב). הסוגיא היא דנה בשיטת חכמים במשנתנו ("עד חצות"), בדומה לסוגיא שלנו, הדנה בשיטת רבי אליעזר ("עד סוף האשמורה הראשונה"). גם הסוגיא היא מורכבת משאלת פתיחה ארוכה ומוקשית בסגנון "אי... לימרו... ואי... לימרו..." ולאחר מכן היגד סתמי פשוט בסגנון "לעולם", וברייתא המוכיחה את הנאמר בהיגד. וזה לשון הסוגיא שם:

חכמים כמהן סבירא להו? אי כרבי אליעזר סבירא להו, לימרו כרבי אליעזר; ואי כרבן גמליאל סבירא להו, לימרו כרבן גמליאל.

לעולם כרבן גמליאל סבירא להו; והא דקא אמרי עד חצות, כדי להרחיק את האדם מן העבירה. דתניא: חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם מן השדה ואומר: אלך לביתי ואוכל קימעא ואישן קימעא ואח"כ אקרא ק"ש ואתפלל וחספתו שינה ונמצא ישן כל הלילה. אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת. אם רגיל לקרות קורא, ואם רגיל לשנות שונה, וקורא ק"ש ומתפלל ואוכל פתו ומברך. וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה.

גם שם מדובר בקושיא מלאכותית. אין סיבה בעולם לחשוב שחכמים סבירא להו כרבי אליעזר,²³ וגם הרעיון שהם מסכימים עם רבן גמליאל הוא המצאה של רבן גמליאל עצמו בדבריו לבניו במשנתנו, ורבן גמליאל גם מנמק את דבריו שם במשנה, כך שאין טעם להקשות "אי כרבן גמליאל סבירא להו לימרו כרבן גמליאל". ועוד: לפי הברייתא, שיטת חכמים איננה שניתן לקרוא שמע עד חצות, אלא שתכף עם בוא אדם לעיר מן השדה, מבעוד יום, עליו לקרוא שמע, ועל כל פנים לפני האכילה.²⁴ כפי שנראה להלן, בעל הסוגיא התפלל על חומרא יתרה זו, שהיא בעצם גם קולא (שהרי לפיה ניתן ואולי אף צריך לקרוא שמע מבעוד יום, מה שלא היה נהוג כלל בבבל²⁵), ולכן פירש את הברייתא שם מחדש כאילו החכמים שבברייתא הם החכמים שבמשנה,

23 ראה הדיון בסוגיא ח, "חכמים", להלן, וציונים שם, הערה 1.

24 אם החשש הוא שתחטפנו שינה לאחר האוכל, אין טעם להתיר איחור קריאת שמע עד חצות.

25 ראה לעיל, הדיון בסוגיא ב, "זבא השמש".

וקריאת שמע לפני האוכל היא לאו דווקא אלא הוא הדין עד חצות, כדי שלא תחטפנו שינה.²⁶ אך אם כן, אין חידוש רב בברייתא, שכן דברים אלו נאמרו כבר על ידי רבן גמליאל במשנה. לכן פירש בעל הסוגיא שהביטוי "כדי להרחיק את האדם מן העבירה" וגם הברייתא עצמה הובאו בסוגיא כדי להוכיח שרבן גמליאל צודק, ושחכמים אכן סוברים כמותו. ומפאת כבודו של רבן גמליאל הציג בעל הסוגיא את השאלה כ"חכמים כמאן סבירא להו", ולא: האם חכמים אכן סוברים כפי שאמר רבן גמליאל או לא.

ובדומה לכך בסוגיא שלנו: בעל הסוגיא המאוחר נתקל בסוגיא שבה הוסברו דבריו של רבי אליעזר, אך הפירוש לא היה מובן לו, כיוון שלא הכיר את שעון הכוכבים המתואר בברייתא. לכן הוסיף הקדמה הקושרת את הדברים למחלוקת שלהלן, כאילו המובאה מן הברייתא באה לענות על שאלה אחרת לגמרי: רבי אליעזר כמאן סבירא ליה, כרבי נתן או כרבי.

[2] לימא עד ארבע שעות... לימא עד שלש שעות

הסוגיא המקורית התייחסה כאמור לעצם משמעות הביטוי "אשמורה".²⁷ לעומת זאת, הרחבה זו של הקושיא מושתתת על ההנחה שהיה לו לרבי אליעזר להימנע מן השימוש במונח "אשמורה" מפני שהוא דר־משמעי, ולנקוט בשעות או בחלקי הלילה.

רבי אליעזר חי בארץ ישראל בתקופה הרומית שבה נהגו ארבע משמרות בלילה, ואף על פי כן נקט בשיטה המקראית. בכך באה לידי ביטוי שמרנותו ההלכתית, המשתקפת במקומות אחרים.²⁸ כאמור, לפי השחזור שלנו דלעיל, הרחבה זו של הקושיא שייכת לרובד העריכה המאוחר. והשווה הקושיא בראש סוגיא ב לעיל, שאותה ייחסנו לתקופת הסבוראים: "מכדי כהנים אימת קאכלי בתרומה, משעת צאת הכוכבים, ליתני משעת צאת הכוכבים". גם שם מציעים העורכים שהיה זה מן הראוי להחליף את הביטוי שבמשנה בביטוי חד־משמעי יותר, וגם שם הם עונים שלשון המשנה בא להשמיענו "מילתא אגב אורחא". שאלות ותשובות בנוגע לניסוח הדברים במשנה והצעות לניסוח חד־משמעי יותר אופייניות לסוגיות סבוראיות. ואפשר שגם הרובד המאוחר של הסוגיא שלנו הוא סבוראי.²⁹

[3] והא קא משמע לן דאיכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא

כאמור, הרובד הקדום ביותר בסוגיא כלל את המילים "כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי משמרות ברקיעא". הגירסא המקורית משתקפת כאמור בכתבי יד פריז ומינכן. אך ברבות הימים הבינו את הסימנים בברייתא כקולותיהם של יצורים ארציים ופירשו את הביטוי "משמרות ברקיעא" כאילו הכוונה היא לשאגותיו של הקב"ה. לפי פירוש זה אין טעם לומר "כי היכי דאיכא משמרות בארעא איכא נמי משמרות ברקיעא", שהרי אלו גם אלו אינן מובנות מאליהן, ושתיהן מהוות חידוש של הברייתא [4]. ואם בכלל יש טעם בניסוח "כי היכי", אזי יש להקדים את המשמרות השמימיות משתי סיבות:

26 ונראה שבעל הסוגיא שם הושפע מן הדמיון שבין נימוקו של רבן גמליאל בדבריו לבניו במשנה: "כדי להרחיק את האדם מן העבירה" לבין הנימוק בברייתא: "חכמים עשו סייג לדבריהם".

27 ביטוי זה משמש בעיקר במקרא (ראה הערה 16 לעיל), והוא נדיר בלשון חכמים. מחוץ להקשרים מקראיים הוא מופיע רק במקורות שהובאו בהקשר למשנתנו כאן, במשנה יומא א ו (ראה מובאה להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [7]), ובדיונים בתלמודים במקורות אלו.

28 ראה י"ד גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, תל אביב תשכ"ח, עמ' 90-91.

29 אפשר גם שהרובד המאוחר של הסוגיא שלנו קדם לתקופת הסבוראים, והסבוראים האחראים לסוגיא ב לעיל הושפעו מן הסוגיא שלנו.

- (1) הן מוזכרות ראשונה בנוסח המאוחר של הברייתא;
- (2) המשמרות הארציות הן חידוש יותר גדול, שהרי כמה וכמה מקורות מדרשיים מעידים על בנות קול היוצאות מלפני הקב"ה, ואילו הטענה שקולות של חיות מסמנים את תחילתן של המשמרות בלילה הוא חידוש גמור, שכאמור אינו מתועד בספרות או במדע.
- לכן הגיהו בכתבי יד פירנצה ואוקספורד: "כי היכי דאיכא משמרות ברקיע איכא נמי משמרות בארעא", ואילו בדפוס השתמרה גירסא לא מחייבת בכלל: "קמ"ל דאיכא משמרות ברקיעא ואיכא משמרות בארעא", לפי הסדר שבברייתא בגירסתה המעודכנת.³⁰

[4] ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, שנאמר: ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוהו (ירמיה כה ל)

כפי שהוסבר ב"מבנה הסוגיא ומהלכה", נראה שמשפט זה נוסף לאמצע הברייתא בתקופה מאוחרת יחסית מן המימרא של רב דלהלן [9]. ואף על פי שברוב כתבי היד נמצא הפסוק שממנו לומדים שהקב"ה שואג רק בברייתא, ולא במימרת רב להלן,³¹ נראה בכל זאת שמימרת רב המקורית כללה גם את הפסוק, אלא שהוא הושמט בעריכה מאוחרת מפני שסמכו על הציטוט שבברייתא. והראיה: הפסוק מלמד שהקב"ה שואג על חורבן הבית דווקא ("על נוהו") ולא שהוא שואג סתם שלוש פעמים בלילה כנאמר בברייתא. למעשה מדובר במסורת ארץ ישראלית עתיקה שלפיה ניתן ללמוד שהקב"ה בוכה על חורבן המקדש מן הפסוק "שואג ישאג על נוהו". והשווה המקבילה בירושלמי ברכות ט ג, יג ע"ג:

אליהו ז"ל שאל לרבי נהוריי מפני מה באין זועות לעולם. אמר ליה: בעון תרומה ומעשרות. אמר ליה: בני, חייך כך היא סברא דמילתא. אבל כך עיקרו של דבר, אלא בשעה שהבי"ה מביט בבתי תיטריות ובבתי קרקסיות יושבות בטח ושאנן ושלוחה ובית מקדשו חרב הוא, אפילו [= מאיים] לעולמו להחריבו. הה"ד שאוג ישאג על נוהו. בשביל נוהו.

נראה שמדרש זה לירמיה כה ל הובא לבבל על ידי רב, ורב קשר מסורת זו עם שלוש המשמרות של הלילה בלשון זה: "שלוש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי ואומר אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין אומות העולם, שנאמר: ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוהו". גירסא מקוצרת של מימרא זו הוכנסה כאמור לברייתא על ידי העורך המאוחר כדי להסביר את הביטוי "איכא משמרות ברקיעא" ברובד הקודם של הסוגיא. ומשהוכנס הפסוק מירמיה לברייתא הוא הושמט מן המימרא, לשם קיצור.³²

וסימן לדבר

הביטוי "סימן לדבר" מופיע גם לעיל, סוגיא ג, בברייתא בעניין תחילת זמן קריאת שמע של ערבית, ושם שיערנו שבמקורו של דבר היה מדובר בצאת הכוכבים כסימן לזמן קריאת שמע (אלא שבעל הסוגיא שם פירש שמדובר בסימן לטבילת הכהנים דווקא).³³ וגם כאן נראה שמטרתה המקורית של הברייתא היתה לתת סימן לסוף זמן קריאת שמע של ערבית. במשנה

30 ראה לעיל במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

31 כך בכל כתבי היד פרט לכתב יד אוקספורד, הגורס את הפסוק גם בדברי רב להלן.

32 והשווה גלגול אחר של דברי אליהו לרבי נהוראי בירושלמי שנשתמר בסוגיא הבאה בבבלי, "חורבה". גם שם חסר הפסוק שממנו מוכיחים את הרעיון. ראה הדיון בסוגיא ההיא להלן.

33 ראה הדיון בסוגיא ג לעיל.

טוען רבי אליעזר שסוף זמן קריאת שמע של ערבית הוא סוף האשמורה הראשונה, ובברייתא הוא מפרש שישנן שלוש משמרות בלילה ושהן ניכרות על פי סימנים: "סימן לדבר, משמרה ראשונה חמור נוער". וכשם שהופעת הכוכבים מסמנת את תחילת זמן קריאת שמע של ערבית, נמדד גם סוף זמן זה על פי משמרות הכוכבים, דהיינו: מיקום הכוכבים. ואכן, בחצי כיפת השמים הצפונית, הכוכבים הנראים בכל הלילה במשך השנה כולה³⁴ הם אלה הסובבים את כוכב הקוטב ברוטציה יומית של עשרים וארבע שעות:

12

הדובה הגדולה

הרקולס

9	צ	3
אוריגה	כוכב הקוטב	נושא הנחש

קפאוס

קסיופאה

6

אנדרומדה

הדובה הגדולה, הנמצאת בציר זה במקום השעה 12 בשעון, סובבת את הקוטב אחת לעשרים וארבע שעות כנגד כיוון השעון. אם היא נמצאת במיקום שבציר בתחילת הלילה, היא תימצא כעבור שש שעות במקומו של אוריגה (9 בשעון), כעבור שתיים עשרה שעות במקום קסיופאה (מקום 6 בשעון), כעבור שמונה עשרה שעות במקום המזל הרקולס (3 בשעון), כעבור עשרים וארבע שעות תחזור למקומה, וכן כל אחד מן האחרים. במשך הלילה (כלומר בתקופה של שתיים עשרה שעות) תחלפנה הדובה הגדולה וקסיופאה מקומות, ואילו הרקולס יימצא במקומו של אוריגה, ולהפך.

במילים אחרות, מי שממקם את הדובה הגדולה במקום מסוים בשמים בתחילת הלילה, ימצא באמצע הלילה את הרקולס באותו מקום (וליד הרקולס שכנו, נושא הנחש), ולפנות בוקר ימצא שם את קסיופאה (ולידה קפאוס בעלה ואנדרומדה בתה). וכך פועל שעון הכוכבים שבברייתא: הדובה הגדולה אינה אלא החמור שבברייתא, הרקולס ונושא הנחש אינם אלא הכלבים, וקסיופאה אינה אלא האישה המניקה המשוחרת עם בעלה. הדובה הגדולה נקראת בפני חכמינו "עגלה"³⁵, וזאת על פי צורתה ושמה באכדית (eriquu = עגלה³⁶). אבל agalu פירושה באכדית

34 לשיטה אחרת למדידת הזמן בלילה על פי הכוכבים ראה לעיל הערה 3.

35 בבלי ברכות נח ע"ב; בבלי פסחים צד ע"ב.

36 ראה *Chicago Assyrian Dictionary*, ערך eriquu.

"חמור",³⁷ ונראה שבשל כך כונה המזל גם חמור. ואפשר גם שדימו את הכוכבים שב"ידיית" הדובה הגדולה, שצורתה האמיתית היא צורת סיר בישול, כחמור המושך את גוף הסיר, שהוא העגלה.³⁸ הרקולס מכונה באכדית kalbu, "כלב", ונושא הנחש, שכנו בשמים, מכונה באכדית uridimmu, "כלב בר".³⁹ קסיופאה אינה אלא מלכה אתיופית מן המיתולוגיה היוונית, וכוכביה דומים לצורת שדיים.⁴⁰ סמוך למזל קסיופאה, מצפון, עומד מזלו של בעלה, קפאוס,⁴¹ ושדיה של קסיופאה מניקים את בתה אנדרומדה,⁴² הרוכנת תחתיה מדרום.⁴³

כל עוד נמצא מזל החמור/עגלה (הדובה הגדולה) במקום שבו היה בתחילת הלילה, יכול הרואה להיות סמוך ובטוח בכך שמדובר בשליש הראשון של הלילה – המשמרת הראשונה. משפינה מזל זה את מקומו למזלות הכלבים: הכלב (הרקולס) וכלב הבר (נושא הנחש), סימן שהגיע השליש השני של הלילה.⁴⁴ ומשנראו קסיופאה, קפאוס ואנדרומדה במקום זה, סימן שהגיע השליש האחרון של הלילה. על פי זה ניתן לדעת מתי חל סוף זמן קריאת שמע לפי רבי אליעזר: כל זמן שהדובה הגדולה נמצאת במקום שבו היתה בתחילת הלילה, ניתן עדיין לקרוא שמע. משתפסו הרקולס ונושא הנחש את מקומה, סימן שעבר זמן קריאת שמע של ערבית.

את העניין הזה סיכם בעל הסוגיא המקורית במלים פשוטות: "כי היכי דאיכא משמרות בארעא (משמרות צבאיות בצבא הרומי), איכא נמי משמרות ברקיעא (המזלות), המחליפים משמרות במשך הלילה)".

[5] מאי קא חשיב רבי אליעזר

לפירוש שלנו לעיל לדברי רבי אליעזר בברייתא, אין מקום לקושיא זו, שהרי הסימנים של רבי אליעזר אינם לתחילת המשמרות או לסופם, אלא למשכם המלא: כל עוד ממוקמת הדובה הגדולה במקום מסוים בשמים, סימן הדבר למשמרת הראשונה; כל עוד נמצא הרקולס באותו מקום סימן למשמרת השנייה, וכן קסיופאה. אך בעל הסוגיא פירש שמדובר בחמור נוער ממש ובכלבים נובחים ממש, ומכיוון שגלוי וידוע שאין החמור נוער במשך כל השליש הראשון של הלילה ושהכלבים אינם נובחים במשך כל המשמרת השנייה, נאלץ העורך לפרש שמדובר בסימנים לנקודות המפנה בין המשמרות. אלא שאז הדבר קשה, שהרי הסימנים מתאימים יותר

- 37 ראה CAD, ערך agalu.
- 38 גם ביוון וברומא כינו את המזל "עגלה" (יוונית hamaxa, לטינית plastrum, בנוסף לכינוי הנפוץ יותר: "הדוב" או "הדובה הגדולה"). והנה מצאנו שהרומאים כינו את שלושת כוכבי הידיית triones, ופירשו שמדובר בשלושה שוורים המוליכים את העגלה, בדומה לשימוש בכינוי "חמור" במקור שלנו. ויש שפירשו גם את המילה היוונית hamaxa כנגזרת מלשון hama, "ביחד", כשהכוונה היא לזוג בעלי החיים המובילים את העגלה. ראה R.H. Allen, *Star Names: Their Lore and Meaning*, New York 1899, pp. 426-432.
- 39 ראה CAD, ערך kalbu; *Akkadisches Handwoerterbuch*, ערך uridimmu; ליהוי מזלות אלו עם הרקולס ונושא הנחש ראה ואן דר ורדן (לעיל, הערה 2), עמ' 20-21. נושא הנחש הוא מזל גדול מאוד. הוא אמנם אינו נחשב למזל סביב קוטבי, שהרי הוא נמצא ליד קו המשווה השמימי ולא ליד הקוטב, והוא אינו נראה בשמים כל לילה למשך כל הלילה. אך ראשו נמצא קרוב למזל הרקולס, בחלקם המרכזי של השמים, ונראה שהתנא של הברייתא שלנו תפס את הרקולס ונושא הנחש כיחידה אחת של שני כלבים, הקטן והגדול uridimmu.
- 40 צורתה של קסיופאה היא צורת האות W. בדרך כלל פירשו הדורות שמדובר במלכה היושבת על כס מלכותה (ראה אלן [לעיל, הערה 38] עמ' 142-145), ואולי אפשר לפרש, על פי הברייתא שלנו, שמדובר בצורת שדיים. על כל פנים, הכוכב הזוהר ביותר במזל זה, בחדר המזרחי של ה-W, מכונה Schedar, מן הערבית "צדר", חזה, ולכזויה עלמא מדובר בשדיים של קסיופאה. ראה אלן, עמ' 31-32.
- 42 אלן, שם. אמנם אנדרומדה נתפסת בדרך כלל לא כתינוקת יונקת אלא כאישה בוגרת, הכבולה בשרשראות, ולידה אהובה פרסאוס, שבא להצילה, אבל נראה שתנחתה (רוכנת תחת שדיה של אמה) התפרשה בברייתא שלנו כזו של תינוקת יונקת.
- 43 קצת מוקשה שילוב הסמלים האכדיים עם היווניים: החמור והכלבים נקראים על פי הדימויים הבבליים, בעוד שקסיופאה, קפאוס ואנדרומדה, הם כמובן מזלות יווניים. אבל יש לזכור שמדובר במקור ארץ ישראלי, וארץ ישראל שאבה הן מתרבות המזרח הן מתרבות המערב. זאת ועוד: האסטרונומיה היתה מדע בין לאומי, ואף היוונים עצמם הושפעו מן הבבלים. ראה O. Neugebauer, *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, Berlin-Heidelberg-New York 1975, pp. 589-614; יצוין שאנדרומדה היא דמות אישה גם על פי הבבלים: הם כינו אותה Annunitu, כשם אחד הגילויים של האלה אישתר. אבל מזל קסיופאה נתפס בבבל כ-lulimu – "צבי".
- 44 לציון הזמן בלילה על פי מיקום הדובה הגדולה השווה השיר היווני אנקרונטיאה 33: "פעם, באמצע הלילה, כשכבר פנה הדוב שליך בואוטס".

לשיטה אשר לפיה ישנן ארבע משמרות בלילה: בין ארבע משמרות יש שלוש נקודות מפנה, בעוד שבין שלוש משמרות ישנן רק שתיים. אך בברייתא נאמר שישנן שלוש משמרות ושלשה סימנים לנקודות מפנה, והוא נאלץ לפרש כפי שפירש.

מבנה הקושיא השנייה בסוגיא [6-5], דומה למבנה הקושיא הראשונה [2-1]:

פיסקאות [2-1]	פיסקאות [6-5]
מאי קסבר	מאי קחשיב
אי קסבר... לימא...	אי... קחשיב... למה לי
ואי קסבר... לימא...	ואי... קחשיב... למה לי

שתייהן יצאו מתחת יד אותו עורך.

[7] אלא חשיב סוף משמרה ראשונה ותחילת משמרה אחרונה ואמצעית דאמצעיתא

תשובה זו תמוהה, שהרי למעשה לפיה מדובר בסימנים לתחילתה, אמצעה וסופה של המשמרת השנייה בלבד! ואכן, כפי שצינו לעיל, תירוץ זה והבא דחוקים, ומצביעים על קושי בפרשנות שהעניק עורך הסוגיא לסימנים שבברייתא. עם זאת, נראה שבעל הסוגיא לא המציא תירוץ זה יש מאין, אלא התבסס על משנה יומא א ח, שהיא המשנה היחידה שבה משמש הביטוי "אשמורה" מלבד המשנה שלנו: "בכל יום תורמין את המזבח בקריאת הגבר או סמוך לו, בין לפניו בין לאחריו. ביום הכיפורים מחצות, וברגלים מאשמורה ראשונה." כאן מציין הביטוי "מאשמורה ראשונה" את סוף האשמורה הראשונה או סמוך לפניו, שהרי בתחילת הערב עדיין מקטירים איברים וחלבים.⁴⁵ חצות הלילה הוא כמובן אמצע המשמרת האמצעית ואילו קריאת הגבר מתרחשת סמוך אחרי תחילת המשמרת האחרונה, שהרי בשיטה הרומית קראו למשמרת השלישית מתוך הארבע "קריאת הגבר" על שם סופה (תשע שעות). כמבואר במרקוס יג לה. נמצינו למדים ששלושת הזמנים של תרומת הדשן הם סוף משמרת ראשונה ("מאשמורה ראשונה"), תחילת משמרת אחרונה ("בקריאת הגבר או סמוך לו") ואמצעית דאמצעיתא ("מחצות"), ממש כלשון תירוץ עורך הסוגיא שלנו. בעל הסוגיא הקיש מן המשנה ההיא לסימנים שבברייתא שלנו.

[8] למאן דגני בבית אפל ולא ידע זמן קריאת שמע אימת

הקשו בתוספות ד"ה למאן דגני, על אתר, שזמן קריאת שמע של שחרית לרבי אליעזר במשנה ב להלן הוא משיכיר בין תכלת לכרתי ולא מסוף האשמורה האחרונה, דהיינו עלות השחר, ותירצו שחשיבותו של הסימן הוא לאו דווקא בכדי שיקרא אדם שמע ברגע שישמע את התינוק בוכה והאישה מספרת, אלא שאם יקום בשעה ההיא ויכין את עצמו, יגיע עד אז זמן קריאת שמע.⁴⁶ התוספות יוצאים מתוך הנחה שסוף האשמורה האחרונה הוא עלות השחר, אבל אפשר שמדובר בהנף החמה.⁴⁷ ולפי משנה ב להלן, סוף זמן קריאת שמע אליבא דרבי אליעזר הוא

45 ראה סוף משנתנו, ברכות א א, ומשנה מגילה ב ו.

46 ראה מגן אברהם לשולחן ערוך אורח חיים סימן נב סעיף קטן א. המגן אברהם מוכיח מסוגיא זו, "דוד", להלן, שהמשמרות מסתיימות עם עלות השחר, אבל שם נאמר רק שדוד הפסיק את לימודו עם עלות עמוד השחר.

47 ראה מגן אברהם לשולחן ערוך אורח חיים סימן תמג סעיף קטן ג; ביאור הגר"א לאורח חיים סימן תנט סעיף קטן ה. ונראה מכאן ראייה לדעה זו.

הנץ החמה.⁴⁸ אפשר שלכך התכוון בעל הסוגיא שלנו: מאן דגני בבית אפל ושומע את המשפחה מתעוררת, ההורים משוחחים והתינוק בוכה ויונק, סימן הוא לו שעבר זמן קריאת שמע של שחרית. ואפשר גם שאין הכוונה אלא לכך שלקראת סוף האשמורה הראשונה חל לפי רבי אליעזר זמן קריאת שמע כולו, מתחילה ועד סוף, ולכן השומע את קולות התינוק ואמו כדאי שיזדרז ויקרא שמע.

[9] ועל כל משמר ומשמר

עיין לעיל, הפירוש לפיסקא [4], ולהלן, בדיון בסוגיא הבאה, "חורבה", עיוני הפירוש לפיסקא [4].